Issue 7th 2014-15

ISSN No: 2250-351X

पद्म—पराग

[LOTUS-NECTAR]

Department of Sanskrit

University of Kashmir

ISSN No: 2250-351X

"पद्म–पराग"

[Lotus-Nectar]

["A Refreed Tri-lingual Research Journal"]

Issue - VIIth Year - 2014-15

Patron

Professor (Dr.) Khursheed Iqbal Andrabi
Vice-Chancellor
University of Kashmir, Srinagar

Editor-in-Chief

Prof. Zohra Afzal
Head, Department of Sanskrit

Associate Editors:

Dr. Md. Meraj Ahmad
Dr. K.C. Sharma

Post Graduate Department of Sanskrit
University of Kashmir
Srinagar-190006

प्रत्याहारसूत्राणां निर्माता कः?

डॉ. विनोद कुमार झा
वरिष्ठ प्रवक्ता- संस्कृत, दर्शन
एवं वैदिक अध्ययन विभाग,
वनस्थली विद्यापीठ, जिला-
टोंक, (राज.) 304022

पाणिनि-व्याकरणस्य सूत्रशैल्याश्च सुदृढतमस्तम्भानि चतुर्दशसूत्राणि केनोपदिष्टानि निर्मितानि वेति प्रश्न इदानीमप्यनुत्तरितोऽस्ति।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ (पाणिनि शिक्षा-5...

अत्र चतुर्दशसूत्र्याः कृते अक्षरसमाम्नायशब्दस्य व्यवहारोऽनुपपन्न आम्नायसमाम्नाय-शब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धत्वात्? प्रश्नस्यास्य *माहेश्वराणीति* प्रतीकेनोत्तरं दीयते लघुशब्देन्दुशेखरे-'महेश्वरादागतानीति माहेश्वराणि'। महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलितम्। एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा। तत्प्रसादात् पाणिनिना लब्धा। श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्। '*लण्सूत्रे णकारविषयाचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति- व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्*' इत्यादिषु स्थलेषु आचार्यपदेन भगवतः महेश्वरस्य ग्रहणमस्ति। 'ञमङणनम्' इत्यादिषु स्थानेषु मकारादिप्रत्याख्यानपरं भाष्यं मकारादीनामुच्चारणं दृष्टार्थमस्ति वाऽदृष्टार्थमस्ति आहोस्विद् दृष्टाऽदृष्टार्थमस्तीति परीक्षणाय विद्यते। अन्यथाऽङ्गानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याऽसङ्गतिः स्यात्। अत एव "इको यणचि" सूत्रभाष्य उक्तम्-

'सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्।'

वृद्धिसूत्रस्थे भाष्ये यथा- *'वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्।'*

चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायामुक्तम्-

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ (श्लोक सं.-1)

अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एव। नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां यथा-

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये॥ (श्लोक सं.-2)

धात्वर्थ= धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्यर्थम्। '*अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः*' अत्र करण-शब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम्। तस्मात् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितं भवति। अनुबन्धकरणञ्च उपदेशकर्तृकर्तृकमेव गृह्यते प्रत्यासत्तेः। अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयाऽस्य वर्णसमाम्नायस्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितं भवति। तच्च श्रुतित्वाऽभावे न संगच्छते. '*श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः*' इत्युक्तत्वात्। इत्यादिभिरुद्धरणैः महावैयाकरणैः नागेशभट्टैः प्रतिपादितं यत् इमानि चतुर्दशसूत्राणि भगवता महेश्वरेणोपदिष्टानि सन्ति न तु निर्मितानि. यथा शिष्येभ्यः मन्त्रोपदेशक गुरुः केवलं मन्त्राणामुपदेशको भवति न तु मन्त्रनिर्माता तथैव अत्रापि भगवान् शिवः चतुर्दशसूत्राणामुपदेष्टाऽस्ति न तु निर्माता। एतानि वेद इव अनादीनि अपौरुषेयानि सन्ति। अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशं धातुमूलकव्याकरणशास्त्रप्रवृत्यर्थं समुपदिष्टं वर्तते महेश्वरेण। अवशिष्टं सर्वं अनादि विद्यते। पाणिनि-व्याकरणञ्च माहेश्वरसूत्रमूलकमस्ति।

अत्र ध्यातव्यमस्ति यत्- 1. पाणिनिशिक्षाया उल्लेखः महाभाष्यकार-कशिकाकारसदृशैः वैयाकरणैः स्वग्रन्थेषु न कृतोऽस्ति। पाणिनिशिक्षाया आदौ *अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा।* तथा अन्ते *येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः। तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः।।* इत्यादिभिर्वचनैः सिद्धमस्ति यत् इयं रचना पाणिनेर्नास्ति। नन्दिकेश्वरकृतकाशिका षड्विंशतिश्लोकात्मको लघुकायग्रन्थोऽस्ति। अस्योपरि उपमन्युनामकस्य कस्यचित् व्यक्तिविशेषस्य *तत्वविमर्शिनीति* नामकः टीकाग्रन्थ उपलभ्यते. किन्तु अस्याप्युल्लेखः नोपलभ्यते प्राचीन-ग्रन्थेषु। सिद्धान्तकौमुद्यां *माहेश्वराणि* इति तूक्तमस्ति किन्तु नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाः चर्चा न कृता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितेन। सिद्धान्तकौमुद्याः तत्वोधिनीटीकायां ज्ञानेन्द्रस्वामी अस्य निर्देशमपि न करोति। सर्वप्रथममस्य निर्देशः लघुशब्देन्दुशेखरे, बृहच्छब्देन्दुशेखरे महाभाष्यप्रदीपोद्योते च नागेशभट्टैः कृतः।

2. "अइउण्" सूत्रस्य व्याख्यानावसरे भाष्यं यथा-

प्रश्नः- *किं पुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते, अहोस्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते?*

उत्तरम्- *विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते।*

प्रश्नः- *कथं ज्ञायते?*

उत्तरम्- *यद् अयम्- "अ अ" (8/4/67) इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति।*

अत्र अयमिति शास्ति क्रियायाः कर्तृपदमस्ति। अयमिति पदेन पाणिनेर्ग्रहणं विद्यते। अर्थात् यद्= यतोहि अयम्= पाणिनिः "अ अ" इति सूत्रेण विवृताऽकारस्य स्थाने संवृताऽकारं शास्ति; तस्मात् "अइउण्" सूत्रगतं विवृतमकारमपि पाणिनिरेव पठितवानस्तीति सिद्धं भवति। अष्टाध्याय्या अन्त्यस्य "अ अ" इति सूत्रस्य निर्माता पाणिनिरस्ति, अतः "अइउण्" सूत्र उपदिश्यमानस्याकारस्यापि उपदेष्टा पाणिनिरेवास्तीति निर्विवादोऽस्ति, अन्यथा भगवता पतञ्जलिना कृतः 'यद्' शब्दस्य प्रयोगो व्यर्थो भवति, किन्तु तेन 'यद्' शब्दस्य प्रयोगः कृतः। अनेन ज्ञायते यत् महाभाष्यकारस्य दृष्टौ "अ अ". "अइउण्" सूत्रयोः निर्माता पाणिनिरेवास्ति।

वैयाकरणमूर्धन्यः भर्तृहरिस्तु स्थलस्यास्य व्याख्यां कुर्वन् स्पष्टरूपेण पाणिनेः नामोल्लेखं करोति- '*किमिदमपूर्वं पाणिनिना विवृतत्वम् अकृतम् उपसंख्यायते उत कृतस्य अन्वाख्यानमिति, यदयम् "अ अ" इति प्रत्यापत्तिं शास्ति। यदीह संवृत एवाकारः प्रतिज्ञातः स्यात् किं तस्य प्रत्यापत्त्या। तत्र प्रत्यापत्तिवचनादवसीयते विवृतोऽकार इति।*'[5]

न केवलम् अत्रैव अपितु प्रकरणस्यास्यान्ते सम्पूर्णभाष्यांशस्य सारं प्रस्तुवन्नपि स्पष्टतः पाणिनेः नाम गृह्णाति भर्तृहरिः। यथा- '*तस्मात् पाणिनिरेव विवृतत्वं प्रतिजानीते- इत्यस्यैव लिङ्गं प्रत्यापत्तिः।*'[6]

भाष्यकारेण उपस्थापितस्य '*किं पुनरिदं.......................................विवृतोपदेशश्चोद्यते?*' प्रश्नस्य व्याख्या कैयटप्रणीते प्रदीपे यथा-

किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्, अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेन उपन्यस्त इति प्रश्नः।'

अत्रापि स्पष्टरूपेण महावैयाकरणकैयटेनोक्तमस्ति यत् "अइउण्" सूत्र अकारस्य विवृतोपदेशकः सूत्रकारः पाणिनिरेवास्ति।

अजादिषु प्रत्याहारेषु अनुबन्धानां कथं ग्रहणं न भवति, अस्योत्तरं "ऐऔच्" सूत्रोपरि पठितेन एकेन श्लोकवार्तिकेन दीयते। वार्तिकमस्ति-

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न। आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः।।

वार्तिकेऽस्मिन् त्रयो हेतवः पठिताः अजादिषु प्रत्याहारेषु अनुबन्धानां ग्रहणाभावे- 1.आचारात्, 2. अप्रधानत्वात्, 3.लोपश्च बलवत्तरः। आचाराद् इत्यस्य व्याख्या भाष्ये एवमस्ति- *एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत् तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचोऽक्षु हलो हल्षु इति।* अर्थात् आचार्यस्य एषा शैली विद्यते यत् आचार्यः तुल्यजातीयानाम् अच्वर्णानाम् अच्वर्णेषु, हल्वर्णानां हल्वर्णेष्वुपदेशनं करोति।

महाभाष्ये आचार्यपदेन पाणिनिः कात्यायनश्च गृह्येते न तु पतञ्जलिः। महाभाष्यका[illegible] आचार्यपदेन आत्मनः ग्रहणं न करोति, आत्मानन्तु 'गोनर्दीय' पदेन स्वीकरोति। यतोहि आर्षग्रन्थप्रणेता आत्मानम् आचार्यपदेन नाऽलङ्करोति[8]। अत्र श्लोकवार्तिकस्य प्रसङ्गे आचार्यपदेन कात्यायनस्य ग्रहणन्तु न सम्भवति, निःसन्देहमेव पाणिनेः ग्रहणं विद्यते। अनेन सुतरां सि[illegible] भवति यत् प्रत्याहारसूत्राणां निर्माता पाणिनिरेवास्ति।

पाणिनेः कृते आचार्यशब्दस्य प्रयोगाः-

1. कथम्पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृतम्। (महाभाष्ये पस्पशाह्निके)

2. प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किम्पुनरियता सूत्रेण। (महाभाष्ये 1.1.1)

3. उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः। केचिदाकडारादेका संज्ञेति। केचित् प्राक्कडारात् परं कार्यमिति। (महाभाष्ये 1.4.1)

कात्यायनस्य कृते आचार्यशब्दस्य प्रयोगाः-

1. पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टम् 'भवे च तद्धितः' इति। तत् पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्ट[illegible] 'प्रोक्तादयश्च तद्धिताः' इति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति[illegible] (महाभाष्ये पस्पशाह्निके)

2. माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। (महाभा[illegible] पस्पशाह्निके)

3. तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यः शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनानि[illegible] अध्येयं व्याकरणमिति। (महाभाष्ये पस्पशाह्निके)

श्लोकवार्तिके '*शैली*' शब्दस्य प्रयोगो वर्तते। शीले भवा शैली। 'शैली' भवति 'समवधानपूर्वि[illegible] का प्रवृतिः'। समवधानपूर्विका प्रवृतिस्तु मनुष्येषु दृश्यते न तु ईश्वरे। अनेनापि निश्चितं भव[illegible] यत् प्रत्याहारसूत्राणां निर्माता पाणिनिरेवास्ति।

4. "अइउण्", "लण्" इति सूत्रद्वये णकारः किमर्थः पठितः विषयेऽस्मिन् महाभाष्ये भाष्यकारेण प्रश्नः क्रियते-

प्रश्नः- *किं पुनर्वर्णोत्सताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते।*

उत्तरम्- *व्याख्यानाच्च द्विरुक्तिः। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- व्याख्यानतो विशेष[illegible] प्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति।*

अत्र आचार्यपदेन पाणिनेर्ग्रहणमस्ति। यतोहि व्याकरणे सूत्रद्वारा सूत्रकारः पाणिनिरेव परिभाषाः ज्ञापयति। यत् निम्नलिखितैः भाष्यवचनैः सुस्पष्टं भवति।

1. तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न। (महाभाष्यम्-1.1.69)

2. तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्। (महाभाष्यम्-6.2.49)

3. तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गलक्षण इति। (महाभाष्यम्-6.4.132)

4. तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत एते परिभाषे- अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य। तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति। (महाभाष्यम्- 4.2.9)

5. तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। (महाभाष्यम्-1.1.55)

6. एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा- एकदेशविकृतमनन्यवद् भवतीति। (महाभाष्यम्-4.1.83)

7. एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति। (महाभाष्यम्-1.4.14)

एभिः भाष्यवचनैः इदमपि सुस्पष्टमस्ति यत् अनुबन्धसंयोजनमपि पाणिनिकृतमस्ति।

5. अट्-अश्-हश्-इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थं "हयवरट्" सूत्रे तथा वल्-रल्-झल्-शल्षु हकारग्रहणार्थं "हल्" सूत्रे हकारोपदेशोऽस्ति प्रसङ्गेऽस्मिन् महाभाष्यकारः लिखति-

'यदि च किञ्चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः।'[9]

अत्र कैयटः- **'प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशः, न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः।'**

अत्र राजलक्ष्मीटीकाकारः गुरुप्रसादशास्त्रिमहोदयः- *'एवं च त्रिश्चतुर्वोपदेशस्य फलमभविष्यत्तर्हि तदप्यकरिष्यत् का कथा द्विरुपदेशस्येत्याशयः'।*

अत्र यदि "अइउण्" इत्यादीनि चतुर्दशसूत्राणि माहेश्वराणि स्युस्तर्हि ईश्वरीयकार्यस्य त्रुटिरहितत्वात् महान् आस्तिकः पतञ्जलिरत्र वेदवत् आस्थावान् स्यात्।

6. *'अथ कः उपदेशः? उच्चारणम्। कुत एतत्? दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य हि वर्णानाह-उपदिष्टा इमे वर्णा इति।'*[10] इति भाष्यवचनेन उपदेशशब्दस्य अर्थ उच्चारणं सुस्पष्टमस्ति।

7. "वृद्धिरादैच्" (1.1.1) सूत्रस्य व्याख्यानप्रसङ्गे महाभाष्ये यथा-

8. भगवताऽऽत्मन आचार्यपदेन क्वापि व्यवहारस्याकरणात्। आचार्यपदेन भाष्ये सूत्रवार्तिककारयो-रेव प्रायो ग्रहणात्। आत्मनस्तु 'गोनर्दीयस्त्वाह' इत्यादिरीत्या भाष्यकृतो व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वान्नागेशोक्तं न युक्तमित्याहुः। (महाभाष्य-सम्पादक-गुरुप्रसादशास्त्रिमहोदयेन लिखितायां राजलक्ष्मीटीकायाम्)

9. महाभाष्य-कील्हार्न-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-27

10. महाभाष्ये पस्पशाह्निके

11. महाभाष्य-कील्हार्न-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-39

12. पण्डित-ब्रह्मदत्तद्विवेदिलिखिते राधिकाव्याख्योपेते लघुशब्देन्दुशेखरे, पृष्ठ सं.-23

13. महाभाष्यदीपिकायां, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-92

14. बृहच्छब्दरत्ने, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-57

15. सिद्धान्तकौमुद्यां लक्ष्मीव्याख्यायां, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-8

16. महाभाष्ये गुरुप्रसादशास्त्रि-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-73

17. अष्टाध्यायीभाष्ये, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-12

18. समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे, ततोऽम्बुकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तद्भागभागाच्च शतं पुरन्दरे, कुशाग्रविन्दुग्रथितं हि पाणिनौ।।
(परिभाषावृत्तौ, अनुबन्ध-तृतीये, राजशाही सं.)

19. चान्द्रव्याकरणे- अइउण् (1) ऋलृक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलण् (5) ञमङणनम् (6) झभञ् (7) घढधष् (8) जबगडदश् (9) खफछठथचटतव् (10) कपय् (11) शषसर् (12) हल् (13)

शाकटायनव्याकरणे- अइउण् (1) ऋक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलञ् (5) ञमङणनम् (6) जबगडदश् (7) झभघढधष् (8) खफछठथट् (9) चटतव् (10) कपय् (11) शषसअंअः≍क≍प् (12) हल् (13)

सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे- अइउण् (1) ऋलृक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलण् (5) ञमङणनम् (6) झभञ् (7) घढधष् (8) जबगडदश् (9) खफछठथचटतव् (10) कपय् (11) शषसर् (12) हल् (13)

सारस्वतव्याकरणे- अइउऋलृ समानाः (1) ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः (2) एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि (3) उभये स्वराः (4) अवर्जा नामिनः (5) हयवरल (6) ञणनङम (7) झढधघभ (8) जडदगब (9) छठथखफ (10) चटतकप (11) शषस (12)

मुग्धबोधव्याकरणे- अ इ उ ऋ क (1) ए ओ ङ (2) ऐ औ च (3) ह य व र ल (4) ञ ण न ङ म (5) झ ढ ध घ भ (6) ज ड द ग व (7) ख फ छ ठ थ (8) च ट त क प (9) श ष स (10)

20. चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः (महाभाष्य-8.4,48)

इति

प्रश्नः- *कुतो नु खल्वेतत्- सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनावेवेति न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिञ्छास्त्रेसाधुत्वमनेन क्रियते?*[11] अर्थात् वृद्धिः संज्ञा वर्तते, आदैचः संज्ञिनः वर्तन्ते इति कथं ज्ञातव्यं, कथं न ज्ञातव्यं यत् वृद्धिरादैच् पदस्य साधुत्वप्रतिपादनं क्रियते साधुत्वप्रतिपादके व्याकरणशास्त्रेऽस्मिन्।

उत्तरः- *कृतमनयोः साधुत्वम्। कथम्? वृधिरस्मै अविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात् क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोऽपि अक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः।* अर्थात् साधुत्वप्रतिपादनं वृद्धिरादैचां पदानां कृतम्। यथा- धातुपाठे वर्धनार्थकः 'वृधु' धातु उपदिष्टः, तस्मात् विधीयमानः 'क्त' प्रत्ययः "स्त्रियां क्तिन्" सूत्रेण विहितः। अक्षरसमाम्नाये आदैच उपदिष्टाः। अत्र 'कृतम्', 'उपदिष्टः' 'उपदिष्टाः' इति क्रियापदत्रयस्य कर्ता एक एवाऽस्ति इति वाक्यविन्यासेन सुस्पष्टो भवति। अनेनापि ज्ञायते यत् चतुर्दशसूत्राणां कर्ता पाणिनिरेवाऽस्ति।

8. '*सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः*' इति भाष्यमुपादाय भर्तृहरिणा यदुक्तम्- *यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि, एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिद् आधुनिकः कर्ताऽस्ति एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः*'[12] इति अर्थवादस्य माहात्म्यस्य वा आश्रयणं विद्यते व्याकरणं प्रति जनान् उत्साहयितुम्। अर्थवादवाक्यानां स्वार्थे प्रामाण्यं न भवति तानि तु विधिवाक्यानां स्तावकानि भवन्ति। यथा महाभाष्यदीपिकायां भर्तृहरि कथयति-

'*मातापितरौ चास्यैति। मृतयोरपि अध्ययनं न त्यक्तव्यम्। तयोरिष्टफलावाप्त्यर्थम्। जीवतोरपि वा। यदा मरिष्यतस्तदा स्वर्गं गमिष्यत इति अध्ययनम्प्रति अपरः प्रोत्साह्यते।*'[13]

9. श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्रेण महावैयाकरणहरिजिदीक्षितेन वृहच्छब्दरत्ने "वृद्धिरादैच्" सूत्रस्य व्याख्यानावसरे केचित्पदेन केषाञ्चित् जनानां मते प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनिप्रोक्तानि स्वीक्रियन्ते- '*वर्णसमाम्नायस्तु महेश्वरेण प्रोक्तः। केचित्तु- पाणिनिप्रोक्त एव।*'[14]

10. वाराणस्याः सुप्रसिद्धः विद्वान् सभापतिशर्मोपाध्यायः स्वकीयम् आन्तरिकं विचारं व्यनक्ति सिद्धान्तकौमुद्याः लक्ष्मीटीकायाम्- '*केचित्तु- एतस्याः शिक्षायाः पाणिनिसम्मतत्वे प्रमाणाभावः, इति वर्णसमाम्नायस्यापि कर्ता पाणिनिरेव। अस्य महेश्वरकर्तृकत्वं भाष्ये क्वापि नोपन्यस्तम्।*'[15]

11. समग्रमहाभाष्यस्य सम्पादकः, काश्याः लब्धप्रतिष्ठितः विद्वान् गुरुप्रसादशास्त्रिमहोदयः स्वलिखितायां राजलक्ष्मीटीकायां वर्णसमाम्नायस्य माहेश्वरत्वं खण्डयति-

'एतेन वर्णोपदेशोऽयं पाणिनिकृत एवेति स्पष्टं लभ्यते। पाणिनये महादेवकृत इति नागेशभट्टोक्तिस्तु स्ववासनयैव न प्रमाणानुगृहीतेति।'[16]

12. आधुनिककाले सर्वप्रथमं मथुरावासिनः सुप्रसिद्धवैयाकरणस्य दण्डिस्वामिविरजानन्दस्य सुयोग्यशिष्यः आर्यसमाजस्य प्रवर्तकः स्वामिदयानन्दः अस्य वर्णसमाम्नायस्य माहेश्वरत्वं खण्डयन् पाणिनिप्रणीतत्वं स्वीकरोति-

'अत्र प्रत्याहारेषु केचिद् भट्टोजिदीक्षितादयः सम्प्रवदन्ति- इमानि माहेश्वराणि सूत्राणीति। महेश्वरादागतानि प्रोक्तानि वा। तदिदमसत्यम्। कथम् ? तत्र प्रमाणाऽभावात्। अत्र तु प्रमाणम्- भाष्य.- एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचोऽक्षु हलो हल्षु इति। अत्र 'उपदिशति' इति क्रियायाः कर्ता पूर्वस्याः षष्ठ्या विपरिणामाद् आचार्यः पाणिनिरायाति।'[17]

एतदतिरिक्तान्यपि अनेकानि प्रमाणानि सन्ति, यानि प्रमाणयन्ति यत् प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनिकृतानि सन्ति, किन्तु विस्तारभयात् तान्यत्र न प्रस्तूयन्ते। सम्भवतः पाणिनिः माहेश्वरसम्प्रदायस्य अनुगामी आसीत्।[18] तस्मात् प्रत्याहारसूत्राण्यपि तत एव प्राप्य तत्र किञ्चित् परिमार्जनं विधाय स्वव्याकरणानुरूपं प्रत्याहारसूत्राणि अनुष्ठितवान्। अत एव इमानि सूत्राणि माहेश्वराणि कथ्यन्ते, यतोहि पाणिनेः पूर्ववर्तिनां आपिशलि-शाकटायन-शन्तनुप्रभृतीनामाचार्याणां व्याकरणेष्वपि किञ्चित्क्रमभेदेन प्रत्याहारसूत्राणि[19] पाणिनिव्याकरणगताः प्रत्याहाराश्च[20] उपलभ्यन्ते। तस्मात् प्रत्याहारसूत्राणि पाणिनिकृतानि एव सन्ति इति सुनिश्चितम्।

सन्दर्भाः-

1. "तत आगतः" इति सूत्रेण आगतेऽर्थे 'अण्' प्रत्ययः।
2. ननाद= नादयामास। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्।
3. आर्षत्वादात्मनेपदम्। अथवा 'विमर्शे' इति न क्रियापदम् अपितु सप्तम्यन्तं तथा च विमर्शे सति= विचारे सति एतद्= ढक्कानिनादरूपं शिवसूत्रजालं बभूवेति शेषः।
4. महाभाष्ये पस्पशाह्निके
5. महाभाष्यदीपिकायां, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-49
6. महाभाष्यदीपिकायां, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-50
7. महाभाष्य-निर्णयसागर-तृतीयसंस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-78

8. भगवताऽऽत्मन आचार्यपदेन क्वापि व्यवहारस्याकरणात्। आचार्यपदेन भाष्ये सूत्रवार्तिककारयो-रेव प्रायो ग्रहणात्। आत्मनस्तु 'गोनर्दीयस्त्वाह' इत्यादिरीत्या भाष्यकृतो व्यवहारस्य प्रसिद्धत्वान्नागेशोक्तं न युक्तमित्याहुः। (महाभाष्य-सम्पादक-गुरुप्रसादशास्त्रिमहोदयेन लिखितायां राजलक्ष्मीटीकायाम्)

9. महाभाष्य-कील्हार्न्-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-27

10. महाभाष्ये पस्पशाह्निके

11. महाभाष्य-कील्हार्न्-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-39

12. पण्डित-ब्रह्मदत्तद्विवेदिलिखिते राधिकाव्याख्योपेते लघुशब्देन्दुशेखरे, पृष्ठ सं.-23

13. महाभाष्यदीपिकायां, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-92

14. बृहच्छब्दरत्ने, पूना-संस्करणे, पृष्ठ सं.-57

15. सिद्धान्तकौमुद्यां लक्ष्मीव्याख्यायां, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-8

16. महाभाष्ये गुरुप्रसादशास्त्रि-संस्करणे, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-73

17. अष्टाध्यायीभाष्ये, प्रथमभागे, पृष्ठ सं.-12

18. समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे, ततोऽम्बुकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तद्भागभागाच्च शतं पुरन्दरे, कुशाग्रविन्दुग्रथितं हि पाणिनौ।।

(परिभाषावृत्तौ, अनुवन्ध-तृतीये, राजशाही सं.)

19. चान्द्रव्याकरणे- अइउण् (1) ऋलृक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलण् (5) ञमङणनम् (6) झभञ् (7) घढधष् (8) जवगडदश् (9) खफछठथचटतव् (10) कपय् (11) शषसर् (12) हल् (13)

शाकटायनव्याकरणे- अइउण् (1) ऋक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलञ् (5) ञमङणनम् (6) जवगडदश् (7) झभघढधष् (8) खफछठथट् (9) चटतव् (10) कपय् (11) शषसअंअः≍क≍पर् (12) हल् (13)

सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणे- अइउण् (1) ऋलृक् (2) एओङ् (3) ऐऔच् (4) हयवरलण् (5) ञमङणनम् (6) झभञ् (7) घढधष् (8) जवगडदश् (9) खफछठथचटतव् (10) कपय् (11) शषसर् (12) हल् (13)

सारस्वतव्याकरणे- अइउऋलृ समानाः (1) ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः (2) एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि (3) उभये स्वराः (4) अवर्जा नामिनः (5) हयवरल (6) ञणनङम (7) झढधघभ (8) जडदगव (9) छठथखफ (10) चटतकप (11) शषस (12)

मुग्धबोधव्याकरणे- अ इ उ ऋ क (1) ए ओ ङ (2) ऐ औ च (3) ह य व र ल (4) ञ ण न ङ म (5) झ ढ ध घ भ (6) ज ड द ग ब (7) ख फ छ ठ थ (8) च ट त क प (9) श ष स (10)

20. चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः (महाभाष्य-8.4.48)

इति